

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ ТА НАУКИ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ І. І. МЕЧНИКОВА
КАФЕДРА АРХЕОЛОГІЇ, ЕТНОЛОГІЇ ТА ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ
ЦЕНТР АНТИКОЗНАВСТВА ТА МЕДІЄВІСТИКИ

ОДЕСЬКИЙ АРХЕОЛОГІЧНИЙ МУЗЕЙ НАН УКРАЇНИ

СТАРОДАВНЄ ПРИЧОРНОМОР'Я

Випуск XIV

ОДЕСА
ОНУ
2023

УДК 94(100)“-05/17”(08)

C773

Рецензенти:

- С. Б. Сорочан** – д.і.н., професор, зав. кафедри історії стародавнього світа та середніх віків ХНУ імені В. Н. Каразіна;
О. А. Довгополова – д.філос.н., професор кафедри філософії ОНУ імені І. І. Мечникова.

Редакційна колегія:

- О. М. Луговий** – к.і.н., доц., науковий співробітник Центру антикознавства та медієвістики, головний редактор;
В. В. Чепіженко – к.і.н., доцент кафедри археології, етнології та всесвітньої історії, керівник Центру антикознавства та медієвістики ОНУ імені І. І. Мечникова, зам. головного редактора;
Т. О. Ізбаш-Гоцкан – к.і.н., доц., доцент кафедри археології, етнології та всесвітньої історії, науковий співробітник Центру антикознавства та медієвістики ОНУ імені І. І. Мечникова;
В. Г. Кушнір – д.і.н., доц., декан факультету історії та філософії ОНУ імені І. І. Мечникова;
І. В. Нємченко – к.і.н., доц., почесний керівник Центру антикознавства та медієвістики;
О. В. Смигитина – д.і.н., проф., зав. кафедри археології, етнології та всесвітньої історії ОНУ імені І. І. Мечникова;
О. Б. Шевченко – к.і.н., старший науковий співробітник Одеського археологічного музею НАН України.

Рекомендовано до друку Вченою радою факультету історії та філософії
ОНУ імені І. І. Мечникова.

Протокол № 1 від 12 вересня 2023 р.

C773 Стародавнє Причорномор'я. Випуск XIV / Голов. ред. О. М. Луговий. –
Одеса: Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, 2023. –
524 с.

ISBN 978-617-689-483-4

Збірка «Стародавнє Причорномор'я» складена на основі матеріалів XIV читань пам'яті П. Й. Каршиковського, міжнародної конференції, проведеної ОНУ імені І. І. Мечникова та Одеською Національною науковою бібліотекою 10–12 березня 2023 р.

ISBN 978-617-689-483-4

УДК 94(100)“-05/17”(08)
© Колектив авторів, 2023
© Одеський національний
університет імені І. І. Мечникова, 2023

стріли. – Есяян Г. Матеріальна культура басейна реки Агстев в развитом средневековье. Ереван. 1992. С. 71, табл. 22:2.

Проте, велика довжина знахідки (15 см.) вказує радше на те, що це наконечник дротика. Подібну знахідку дротика із закрученим у вигляді гвинта черешком було знайдено на території Сербії (XIII ст.) – Nicolle D. Arms and armour of the Crusading Era, 1050–1350: Islam, Eastern Europe and Asia. London. 1999. P. 57, fig. 89:M.

Зауважимо, що самі ж двошпінні дротики побутували у Європі з часів Римської Республіки і до кінця епохи Середньовіччя – Husár M., Ota S. The Medieval Spear-, Lance or Javelin Heads from the National Museum of Romanian History (Bucharest) and Their Assessment // Cercetări Arheologice. 2022. №29. P. 344, 346, fig. 4:1.

⁴¹ Орбели И. Из истории культуры и искусства Армении X–XIII вв. Москва. 1968. Т. 1. С. 105, 140.

⁴² Davies J. Medieval Armenian Art and Architecture. Church of the Holy Cross, Aght'amar. London. 1991. P. 55.

О. Б. Головка (Київ)

СВІДОЦТВО КАТОЛИЦЬКОГО МІСІОНЕРА БРУНО КВЕРФУРТСЬКОГО ПРО ЙОГО ПОДОРОЖ ДО СХІДНОЇ ЄВРОПИ (1008 р.)

На початку XI ст. до Східної Європи була здійснена релігійна місія, на чолі якої стояв відомий германський католицький діяч Бруно Кверфуртський. Важливо, що духовник особисто розповідає про свою подорож в листі, який він написав германському королю Генріху II (роки правління 1002–1024 рр.).

В середині 50-х років XIX ст. на копію цього листа у бібліотеці в Гамбурзі натрапив відомий російський славіст О. Гільфердінг, який переклав документ, зробив коментарії і видав разом із оригіналом¹. Час написання листа вченим визначений помилково – 1007 р. Необхідно зазначити, що знайдений науковцем рукопис, був копією листа, зробленою в 1716 р. для знаного археолога і збирача реліквій Захаріуса Конрада фон Уффенбаха і яка мала чимало помилок. В 1858 р. Ф. Міклошич зробив спробу виправити деякі помилки для своєї публікації, цю публікацію для своєї монументальної «Історії Германської імперії» використав В. Гізебрехт. Зазначимо, що останній вже правильно датував написання документу 1008 р.²

З якіснішої копії оригінального тексту листа пам'ятку було видано в 1864 р. в першому томі видання «Monumenta Poloniae

Historica» Александером Бельовським³. В 1873 р. новий переклад на російську мову було надруковано в «Киевских университетских известиях» за підписом «Посторонний слушатель Оглоблин (Сторонній слухач Оглоблін)»⁴. М.А. Алпатов встановив, що авторство цього видання належить київському історичу Миколі Миколайовичу Оглобліну⁵. Першим науковцем, який залучив до своїх досліджень свідоцтво Бруно, був С.М. Соловйов, котрий згадує про подорож місіонера на Русь і до печенігів на підставі перекладу О.Ф. Гільфердинга в першому томі «Історії Росії»⁶.

Лист Бруно Кверфуртського до короля Генріха II викликав інтерес у українських інтелектуалів. М.С. Грушевський переклав фрагмент документу, який стосується подорожі місіонера до Східної Європи⁷. Проте при написанні першого тому «Історії України-Руси» науковець лише згадав, що Бруно повідомляє (текст наводимо із збереженням орфографії): «як самовидець, що Володимир оточив Київ від Печенігів «дуже міцною й довгою огорожею». Сю «огорожу», з проробленими в ній ворітьми, бачив Брунон десь коло Стугни, і дійсно ми маємо й тепер понад Стугною аж три лінії валів»⁸. В другому томі, вчений при описі Київської землі, знову дуже коротко пише про укріплення на р. Стугні і те, що про них згадує Бруно, і відсилає читача до вище згаданого фрагменту першого тому⁹. Необхідно зазначити, що більше про місію Бруно історик нічого не пише, а інформація про те, що Володимир «оточив Київ» укріпленнями і що їх бачив Бруно саме біля р. Стугни є фантазіями науковця.

Зазначена недостатня увага М.С. Грушевського до обставин подорожі Бруно Кверфуртського до Східної Європи викликала негативну реакцію І.Я. Франка. Він розповів про місію латинського місіонера на Русь і до печенігів, підготував повний переклад його листа до короля Генріха II¹⁰, але слід зазначити, що письменник для своєї праці використав видання О. Гільфердинга, яке хибує, як визначав сам І. Франко, багатьма помилками. І. Франко відзначав з цього приводу наступне (зберігаємо авторську орфографію тексту): «Сей текст опублікував у перше російський учений Гільфердінг окремою брошурою в Москві 1856, з якої 1898 р. його передрукував німецький історик Вільгельм Гізебрехт у другім томі своєї «Geschichte der deutschen Kaiserzeit» ст. 600-604. якою я користуюся для отсей своєї статі. Текст Гільфердінга списаний із досить пізнього німецько-латинського рукопису, зладженого первісно в Касселі якимось Уффенбахом у р. 1716, і який тепер міститься в мійській бібліотеці в Гамбурзі (Historica Nr. 321). В тексті рукопису досить багато помилок,

які переважно перейшли також у друкований текст російського вченого і були, хоч і не всі, поправлені німецьким»¹¹. Зазначимо, що в 1938 р. у Львові вийшла книга В. Січинського «Чужинці про Україну», де розміщено невеликий уривок з фрагменту перекладу М. Грушевського листа Бруно, де йдеться про його спілкування з Володимиром і поїздку разом з князем до кордону Русі з печенігами. Цей текст перекладу М. Грушевського В. Січинський дещо відредагував¹².

В ХХ ст. історія подорожі Бруно Кверфуртського до Східної Європи багато разів привертала увагу науковців, а коментована пам'ятка перекладалася на різні мови. На початку ХХ ст. велике дослідження про діяльність Бруно підготував німецький вчений Х.Г. Войгт¹³. Історик відзначив, що подорож західної місії до Східної Європи мала місце з кінця 1007 до кінця 1008 р.¹⁴ Попри розбіжність у з'ясуванні хронології окремих частин мандрівки католицьких духовників, переважна більшість науковців, які спеціально вивчають обставини діяльності Бруно в Східній Європі, дотримуються зазначеної хронології перебування місіонера на Русі і у печенігів¹⁵.

В 1966 р. було надруковано переклад листа на польську мову, підготовлений К. Абгаровичем¹⁶, пізніше переклад фрагменту пам'ятки, де йдеться про подорож місіонера на Русь і до печенігів, на російську мову зробили М.Б. Сverdlov і О.В. Назаренко¹⁷. В 1985 р. в журналі «Київ» вийшла публікація про подорож Бруно, яку підготувала Н.М. Яковенко¹⁸.

Наводимо фрагмент оригіналу листа Бруно та його переклад, де він розповідає про свою подорож до Східної Європи. Нами використано видання пам'ятки, підготовлене Я. Карвасинською для корпусу джерел з історії Польщі: «Monumenta Poloniae historica. Nova series»¹⁹. Цінність цього видання полягає в тому, що документ в ньому було надруковано на підставі мікрофільму оригіналу джерела, яке було наведено з усіма найвищими вимогами, які зараз існують при підготовки пам'яток до друку²⁰.

«Certe dies et menses iam compleuit integer annus, quod ubi diu frustra sedimus, Ungros dimisimus et ad omnium paganorum crudelissimos Pezenegos uiam arripuimus. Senior Ruzorum, magnus regno et diuitiis, unum mensem retinuit me, et renitens contra uoluntatem, quasi qui sponte me perdere uoluisssem sategit mecum, ne ad tam inrationabilem gentem ambularem, ubi nullum lucrum animarum, sed solam mortem, et hanc etiam turpissimam inuenirem. Iam cum non potuit, et de me indigno uisio quedam eum terruit, duos dies cum exercitu duxit me ipse usque ad regni sui terminum ultimum, quem propter uagum hostem firmissima et longissima

sepe undique circumclausit. Sedit de equo ad terram; me preeunte cum sociis, illo sequente cum maioribus suis, egredimur portam. Stetit ipse in uno, nos stetimus in alio colle; amplexus manibus crucem ipse ferebam, cantans nobile carmen: Petre, amas me? pasce oves meas! Finito responsorio misit senior maiorem suum ad nos in hæc uerba: Duxi te, ubi mea desinit terra, inimicorum incipit; propter Deum rogo, ad meum dedecus ne perdas iuuenem uitam, scio cras ante terciam sine fructu, sine causa debes gustare amarum mortem. *Remisi*: Aperiat tibi Deus paradysum, sicut nobis aperuisti uiam ad paganos.

Quid plura? nemine nocente duos dies iuimus; tertia die, que est VI. feria, tribus uicibus – mane, meridie, nona – omnes ad occisioneim flexa ceruice ducebamur; qui totiens ab occurrentibus nobis hostibus – sic dixit Deus et dux noster Petrus — mirabili signo inlaesi exiuimus. Dominica ad maiorem populum peruuenimus, et datum est spatium uiuendi, donec per currentes nuntios uniuersus populus congregaretur ad concilium. Ergo ad nonam alia die dominica uocamur ad concilium, flagellamur nos et equi; occurrunt uulgus innumerum cruentis oculis, et leuauerunt clamorem horribilem; mille securibus, mille gladiis super nostram ceruicem evaginatis, in frustra nos concidere minantur. Vexati sumus usque ad noctem, tracti in diuersam partem, donec qui nos de manibus eorum bello rapuerunt, maiores terrę audita nostra sententia cognouerunt, ut sunt sapientes, quod propter bonum intrauimus terram eorum. Ita, sicut iussit mirabilis, Deus et preciosissimus Petrus, V. menses in eo populo stetimus, tres partes circuiuimus, quartam non tetigimus, de qua meliorum nuntii ad nos uenerunt. Circiter XXX. animas christianitate facta in digito Dei fecimus pacem, quam ut illi dixerunt, nemo preter nos facere posset: Hęc pax, inquit, per te facta est, si firma erit, sicut doces, omnes libenter erimus christiani, si ille senior Ruzorum fide titubauerit, debemus tantum intendere bello, non de christianitate. Hac ratione perueni ad senioremem Ruzorum qui satisfaciens propter deum dedit obsidem filium, consecrauimusque nos episcopum de nostris quem simul cum filio possuit in terrę medium; et facta est ad maiorem gloriam et laudem salvatoris Dei christiana lex, in pessimo et crudelissimo populo qui sunt super terram omnium paganorum.

Ego autem nunc flecto ad Pruzos, ubi qui præcessit, præcedere debet, qui illa omnia fecit, et nunc facere debet, clemens Deus et senior meus preciosissimus Petrus

Переклад

Дні і місяці завершили рік, коли ми після довгого марного перебування покинули угорців і направилися до найбільш жорстоких з

усіх язичників, до Печенігів. Володар Русів²¹, могутній королівством і багатством, проти моєї волі затримував мене у себе протягом одного місяця, оскільки вважав, що я своєю волею хочу себе погубити, сильно переживав відносно мене, щоби я не відправлявся до такого нерозумного народу, де без усякої користі для душ, я знайду лише тільки смерть, до того ж найганебнішу. Коли ж він цього не досяг і якесь марення про мене налякало його, він сам супроводжував мене два дні із військом до крайньої межі своєї держави, яку через загрозу кочівників укріпив з усіх боків потужною і довгою стіною²². [Тут] він скочив із коня на землю, я йду попереду із своїми супутниками, він прямує із своїми урядовцями, і ми виходимо за браму. Сам він стояв на одному пагорбі, а ми на іншому. Обнявши руками, я ніс хрест, співав славу пісню: «Петре, чи любиш ти мене? Паси овець моїх»²³. По завершенню пісенного співу володар направив до нас свого старійшину з такими словами: «Я провів тебе до краю моєї землі і де починається земля ворогів. Богом прошу, не загуби своє молоде життя на мою ганьбу. Знаю, що завтра до третьої години без користі і причини тобі прийдеться зазнати гіркої смерті». Я відповів: «Нехай Бог відкриє тобі рай, як ти відкрив нам шлях до язичників».

Що було далі? Без перешкод йшли ми два дні. На третій день, в п'ятницю, вранці, опівдні та в дев'ять годин водили із зігнутими шиями всіх нас, які так часто ухилялися від ворогів і залишилися неушкодженими завдяки Богові і патрону нашому Петру, що було визначним знаменням. У неділю ми прийшли до більш численного народу, і був нам наданий час жити доти, доки за допомогою швидких гінців весь народ не збереться на нараду. Отже, о дев'ятій годині іншої неділі нас викликають на раду, б'ють нас і коней, збирається у великій кількості народ з повними кров'ю очима, піднявся жадливий гвалт. Тисячею сокир, тисячею мечів над нашими шиями безпідставно загрожували нам вбивством. Катували нас до ночі, таскали нас по різних сторонах, поки старійшини тієї землі, вирвали нас з їх рук і послухавши нас, як розумні персони, зрозуміли, що ми прийшли до їх земель для добра. Отже, за велінням чудотворного Бога і найціннішого Петра пробули ми у того народу п'ять місяців; три частини їх землі відвідали, а до четвертої не дійшли²⁴. Посланці від кращих людей звідси прибули до нас. Навернули до християнства біля тридцяти душ, ми завдяки персту божому встановили мир, який, як нам говорили, ніхто, крім нас, встановити не міг. Цей мир, говорили мені, встановлений тобою. Якщо він, як ти повчаєш, буде міцним, то ми всі охоче станемо християнами. Якщо ж той володар Русів проявить

непослідовність у домовленості, ми повинні будемо тільки думати про війну, а не про християнство.

Через ці обставини ми прийшли до володаря Русів, який заради Господа, дав нам у відповідь на прохання в заручники свого сина. І ми висвятили у єпископи одного з наших, якого разом із сином він направив до земель [Печенігів. – авт.]. І встановився на славу і хвалу Спасителя християнський закон у найгірших і вкрай жорстоких з усіх поганих, які є на землі.

А тепер я відправляюся до Прусів, куди мене має вести той, хто мене завжди веде, хто все робив і буде робити, а саме милостивий Бог і наставник мій найясніший Петро..

Матеріал листа місійного архієпископа Бруно Кверфуртського до короля Генріха II щодо його перебування в Східній Європі викликав певні запитання, породив чимало версій і часом не дуже доказаних тверджень.

Науковці зійшлися на погляді, що архієпископ і його супутники мандрували на правобережжі Дніпра. Одним з перших такий погляд висловив В.Б. Антонович, дослідивши систему укріплень, які були побудовані на південному кордоні Русі. На думку вченого, Бруно (він помилково його називає не Кверфуртським, а Мерзбурзьким) проходив через лінію оборонних споруд, які розпочиналися біля села Трипілля і йшли вздовж правого берегу ріки Стугни²⁵.

Так, згідно з поглядом А. Поппе, західний місіонер звеличував постать князя Володимира, вважав його гідним епітету «рівноапостольний», достойним звання святого. Через сорок років в середині XI ст. таку ж позицію по відношенню до Володимира висловить київський митрополит Іларіон²⁶. Часом у науковців викликають подив скромні результати місіонерської діяльності Бруно – 30 повернутих до християнства кочівників, що начебто суперечить факту задоволення місіонера від поїздки до печенігів. Реакцією з цього стали припущення, що архієпископ мав на увазі тільки представників печенізької верхівки²⁷. О. Паронь пише про символічність, а не конкретність інформації Бруно про результати навернення степовиків²⁸. Проте є думки і про невдачу результатів місіонерської діяльності місії²⁹.

В листі Бруно не вказується ім'я сина Володимира, якого було відправлено до степовиків як заложника. На початку XX ст. В. Ляскоронський і С. Закжевський висловили версію, що цим сином міг бути Святополк, який через декілька років стане зятем польського

князя Болеслава Хороброго і після смерті батька буде використовувати печенігів у боротьбі проти князя Ярослава³⁰. Таке припущення отримало підтримку у багатьох науковців, в тому числі певний час і у автора цих рядків³¹. О.В. Назаренко висловив аргументовані заперечення проти такої точки зору, відзначивши, що Володимир не міг направити до печенігів найстаршого за віком сина, який в той час вже мав уділ в Турові³².

Зараз ми вважаємо, що таким учасником подорожі до степу міг бути Борис, який також мав контакти з печенігами. Саме наявність таких контактів пояснює той факт, що пізніше, коли Києву знову почнуть загрожувати степовики, князь Володимир викликав в 1014 р. Бориса з Суздаля: київському князю важливо було укласти терміново мир з кочовиками для того, щоб розв'язати собі руки в умовах підготовки війни з новгородським князем Ярославом. Борис був готовий для виконання такого доручення, оскільки, на нашу думку, наприкінці першого десятиліття мешкав як заручник у печенігів і був обізнаний у «степових справах». Таке розуміння подій пояснює причини відсутності в джерелах інформації про якісь зіткнення дружини молодого князя з печенігами в 1015 р., оскільки руському князю вдалося знайти спільну мову із степовиками³³.

Тривалий час історики приділяли головну увагу релігійній діяльності Бруно Кверфуртського. Головна розбіжність у поглядах науковців зводилась до одного питання: проводив чи ні релігійну діяльність Бруно на Русі. Відомі дослідники історії церкви митрополит Макарій (Булгаков), Є. Голубінський і В. Абрахам на це питання дають категоричну негативну відповідь³⁴. Історики по різному розглядають питання про політичні орієнтації архієпископа. М.А. Алпатов і Ю.Ю. Свідерський вважають, що діяльність Бруно була тісно пов'язана з інтересами германського королівського двора³⁵, а О.М. Рапов про виконання архієпископом на Русі доручень римської курії³⁶. Існує думка про те, що католицький місіонер виконував доручення польського князя Болеслава Хороброго, провадив своєрідну розвідку в Східній Європі³⁷.

Ідея проведення місії у печенігів, ймовірно, виникла у Бруно під впливом перебування в Угорщині. Мешканці останньої мали глибокі традиції взаємовідносин з кочівниками Східної Європи, по меншій мірі з часів перебування племен угрів в Північному Причорномор'ї. Війни угрів і печенігів примусили перших на межі IX–X ст. залишити традиційні райони перебування в Дунайсько-Дністерському межиріччі і через певний час вирушити до Паннонської долини³⁸.

В 1002 р. папа Сильвестр II доручив Бруно відвідати Угорщину, де в цей час король Іштван активно провадив християнізацію своїх підданих. Він відправився в 1003 р. з Риму до Баварії, звідси прибув до Регенсбурга, а далі по Дунаю попрямував до Угорщини. Перебував він тут до 1004 р., оскільки в цьому році він вже був в Германії, де його направили на місійного архієпископа³⁹.

Під час другої подорожі в 1007 р. до Угорщини у Бруно Кверфуртського, вочевидь, відбувся тут конфлікт з іншими місіонерами, оскільки останні застосовували під час взаємин із угорцями насильницькі дії. У листі до короля Генріха II архієпископ пише, що, хоча «чорні угри» на момент написання послання всі хрещені, проте навернення було здійснено насильницькими методами, чимало угрів були осліплені. Саме ця обставина і пояснює загально незадоволення Бруно результатами хрещення в Угорщині. Зазначимо, що «чорні угри» – це мешканці південної частини Угорщини, певна частина їх знаходились під впливом православного духовенства Візантії і Болгарії. Володар «чорних угрів» Айтонь (Ахтум) знаходився в конфлікті з іншим угорським володарем королем Іштваном, який захопив приблизно в 1004 р. володіння свого суперника. Таким чином, процес християнізації Угорщини проходив в умовах протистояння різних груп місіонерів⁴⁰. Незадоволення процесом навернення угрів до християнства пояснює висловлювання Бруно у листі до короля Генріха II про його довге і безрезультатне перебування в Угорщині⁴¹.

Однозначно, що архієпископ Бруно не виконував під час своєї подорожі до Східної Європи ніяких доручень світських володарів, а також римської курії. Головною метою його місії до печенігів була проповідь і поступове поширення християнства серед кочівників. Місіонер підкреслює складність цієї проповіді, враховуючи як специфіку самих печенігів, так і обставини їх взаємодії з північним сусідом Руссю. Представники степової знаті заявили про можливість навернення до нової релігії, але Бруно мав доказати своїми діями свою спроможність у встановленні нормальних відносин між печенігами і русами. Кроки в цьому напрямку – укладення миру, передача сина київського володаря як заручника печенігам, виникнення фактичного єпископства у степовиків – створювали перспективи у поступовому вирішенні справи, заради якої Бруно Кверфуртський здійснив свою мандрівку до Східної Європи.

Зазначимо, що «зерна» християнізації, «посяїні» Бруно в причорноморських степах, не дали плодів, оскільки в 1013 р. печеніги разом із поляками розпочали війну проти Русі. Тітмар Мерзебурзький пише, що тоді польський князь Болеслав I «Хоробрий» здійснив похід

на Русь, «*nostris ad hoc auxiliantibus petiit; et magna regionis illius parte vastata, cum commotio inter suos et hospites Pezineigos fieret, eosdem quam vis suimet fautores iussit interfici omnes (причому наші (саксонці. – авт.) підтримували його; там він спустошив велику область країни, а коли сталися сутички між його війнами і печенігами, наказав перебити останніх повністю, не дивлячись, що ті були його союзниками)*»⁴².

-
- ¹ Гильфердинг А.Ф. Неизданное свидетельство современника о Владимире Святном и Болеславе Храбром // Русская беседа. 1856. №1. С. 1–34.
- ² Karwasinska J. Wstep. Epistola Brunonis ad Henricum regem. Przyg. J. Karwasinska // Monumenta Poloniae historica. Nova series. Warszawa, 1973. T.IV, cz.3. P.98–100. S.87–89
- ³ List ś. Brunona do Henryka II cesarza // Monumenta Poloniae Historica. Ed. A. Bielowski. Lwów, 1964. T. 1. S.225–228.
- ⁴ Оглоблин (без ініціалів. – авт.). Письмо архиепископа Брунона к германському імператору Генриху II // Киевские университетские известия. 1873. Август. С.1–15.
- ⁵ Алпатов М.А. Русская историческая мысль и Западная Европа XII–XVII вв. Москва, 1973. С.89, пос.77.
- ⁶ Соловьев С.М. История России с древнейших времен. Т.1-2 // Соловьев С.М. Сочинения. Москва, 1988. Т. 1. С.190–191.
- ⁷ Грушевський М.С. Віймки з жерел до історії України-Руси. До половини XI віка. У Львові, 1895. С.93–94.
- ⁸ Грушевський М.С. Історія України-Руси. Т.1. До початку XI віка. Видання третє, доповнене. Київ, 1913. С.241 (Посилання робиться на перше видання: Грушевський М.С. Історія України-Руси. Т.1. До початку XI віка. Львів, 1898. С.209).
- ⁹ Грушевський М.С. Історія України-Руси. У Львові, 1905. Т.2. XII–XIII ст. Вид.2, розширене. С.280.
- ¹⁰ Франко І. Причинки до історії України-Руси. Львів, 1912. С.114–121.
- ¹¹ Там само. С. 114.
- ¹² Січинський В. Чужинці про Україну. Вибір з описів подорожей по Україні та інших писань чужинців про Україну за десять століть. Київ, 1992. С.28–29. Перше видання книги вийшло в 1938 р., а друге в 1942 р.
- ¹³ Voigt H.G. Brun von Querfurt. Mönch, Eremit, Erzbischof der Heiden und Märtyrer. – Stuttgart, 1907. 526 S.
- ¹⁴ Ibid. S.103.
- ¹⁵ Словацький історик В. Муска вважає, що місіонер прибув до Києва в серпні 1007 р., а покинув в березні або квітні 1008 р. Див.: Mucska V. Bruno z Querfurtu a Uhorsko // Historia Slavorum Occidentis. 2014. N1. S.68.

-
- ¹⁶ *Brunon z Kwerfurtu*. List do krola Henryka II // Piśmiennictwo czasów Bolesława Chrobrego. Przetłumaczył *K.Abgarowicz*. Wstęp i komentarze opracowała *J. Karwasińska*. Warszawa, 1966. 276 s.
- ¹⁷ Латиноязычные источники по истории Древней Руси. Германия. IX – первая половина XII в. Составление, перевод, комментарий *М.Б.Свердлова*. Москва, Ленинград, 1989. С.49–51; Древняя Русь в свете зарубежных источников. Москва, 1999. С. 314–315 (переклад О.В. Назаренка); Древняя Русь в свете зарубежных источников. Хрестоматия. Составление, перевод, комментарий *А.В. Назаренко*. Москва, 2010. Т.IV. Западноевропейские источники. С.57–62.
- ¹⁸ *Яковенко Н.* «Я привів тебе туди, де кінчається моя земля...» // Київ. 1985. № 12. С. 117–118.
- ¹⁹ *Epistola Brunonis ad Henricum regem*. Przyg. *J. Karwasińska* // Monumenta Poloniae historica. Nova series. Warszawa, 1973. Т.IV, cz.3. P.98–100.
- ²⁰ Древняя Русь в свете зарубежных источников. Т.IV. Западноевропейские источники. С.56 (автор тексту – *О.В.Назаренко*); *Grabowski J.* Jadwiga Karwasińska (1900–1986) i jej wkład w rozwój nauk dających poznać źródła historyczne // *Miscellanea Historico-Archivistica*. Т. XXI. Warszawa, 2014. S. 209.
- ²¹ Однозначно, що Бруно мав на увазі київського князя Володимира Святославича, який в його час був володарем держави Русь. Відносно Володимира місіонер використовує титул «senior» (сеньор), в той час як інші західні автори використовують відносно нього визначення «rex» (король). Використання зазначеного визначення Бруно однозначно не є применшенням гідності київського правителя. Див.: *Головко О.* Некороновані і короновані королі Південно-Західної Русі // *Княжа доба: історія і культура*. Т.9. Львів, 2015. С. 192.
- ²² Згадка про укріплення на південному кордоні Русі так звані Змієві вали. Про археологічні дослідження цих укріплень див.: *Кучера М.П.* Змієвы валы Среднего Поднепровья. Киев, 1987. 206 с.
- ²³ В своєму листі до Генріха II Бруно підкреслює, що його місія є реалізацією настанов Христа і апостола Петра. Згадка про останнього перегукується з розповіддю Євангелія від Іоанна, де йдеться про пастирське покликання Симона Петра (21,15-17). Нижче Бруно знову пише, що його в його діяльності ведуть Бог і апостол Петро.
- ²⁴ Є всі підстави думати, що чотири землі печенігів, про які пише Бруно, – це згадані в трактаті Константина Багрянородного «Про управління імперією» чотири «фемі» (області) – території, які контролювалися печенігами на Правобережжі Дніпра. Див. *Константин Багрянородный*. Об управлении империей. Перевод *Г.Г.Литаврина*. Москва, 1989. С.155–159.
- ²⁵ *Антонович В.* Змієвы валы в пределах Киевской земли // *Киевская старина*. 1884. Март. С.369.
- ²⁶ *Поппе А.* Студиты на Руси. Истоки и начальная история Киево-Печерского монастыря (*Ruthenica Supplementum*,3). Київ, 2011. С.13, 129.

-
- ²⁷ *Ляскоронский В.* К вопросу о местоположении, в пределах южной России района, в котором проповедывал епископ Брунон в начале XI века. С. 276; Древняя Русь в свете зарубежных источников. Т.IV. Западноевропейские источники. С.61 (автор тексту – *О.В.Назаренко*); *Филипчук О.* Забутий святий. Князь Владимир Великий між Сходом і Заходом. Київ, 2020. С.313–314.
- ²⁸ *Paroń A.* Brunona z Kwerfurtu wyprawa do pieczyngów – aspekty misyjne i polityczne // *Slavia antiqua*. Т.IV. Poznań, 2013. S. 114.
- ²⁹ *Головко О.* Русь і Польща в міжнародному житті Європи (X – перша половина XIII ст.). Київ, 2021. С. 224.
- ³⁰ *Ляскоронский В.* К вопросу о местоположении, в пределах южной России района, в котором проповедывал епископ Брунон в начале XI века. С.274; *Zakrzewski S.* Boleslaw Chrobry-Wielki. Warszawa, Kraków, Lwów, 1925. S. 250.
- ³¹ *Ильин Н.Н.* Летописная статья 6523 года и ее источник (Опыт анализа). Москва, 1957. С.81; *Плетнева С.А.* Печенеги, торки и половцы в южнорусских степях // МИА СССР. Т.62. Москва, 1958. С.218; *Poppe A.* Spuścizna po Włodzimierzu Wielkim. Walka o tron kijowski 1015-1019 // *Kwartalnik historyczny*. №3-4. 1995. S.13; *Головко А.Б.* Древняя Русь и Польша в политических отношениях X – первой трети XIII вв. Киев, 1988. С.19; та ін.
- ³² Древняя Русь в свете зарубежных источников. Москва, 1999. С.316 (текст підготував *О.В. Назаренко*).
- ³³ *Головко О.* З історії міжкнязівської війни 1015-19 рр. на Русі // Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії XI–XVIII століть. Київ, 2000. С.46; його ж. Брунон Кверфуртський: голос із тисячолітньої давнини // *Анатолій Олексійович Копилов: Особистість у вимірі епохи: Спогади. Дослідження*. Вип. III. Кам'янець-Подільський, 2021. С. 84-85.
- ³⁴ *Макарий (Булгаков).* История русской церкви. Санкт-Петербург, 1866. Т.I. С.182; *Голубинский Е.* История русской церкви. Т.1. Период киевский или домонгольский. Первая половина тома. Изд.2, исправ. и дополн. Москва, 1901. С.220–221; *Abraham W.* Powstanie organizacji kościoła łacińskiego na Rusi. We Lwowie, 1904. Т.1. S.13–14.
- ³⁵ *Алпатов М.А.* Русская историческая мысль и Западная Европа. XII–XVII вв. С.75-77; *Свідерський Ю.Ю.* Боротьба Південно-Західної Русі проти католицької експансії в X – XIII ст. Київ, 1983. С.52–53.
- ³⁶ *Рапов О.М.* Русская церковь в IX – первой трети XII вв. Москва, 1998. С.387–388.
- ³⁷ *Головко А.Б.* Древняя Русь и Польша в политических отношениях X – первой трети XIII вв. С.19; *Ильин Н.Н.* Летописная статья 6523 года и ее источник (Опыт анализа). С.81; *Пацукто В.Т.* Внешняя политика древней Руси. Москва, 1968. С.34,35,108.
- ³⁸ История Венгрии. Т.1. Москва, 1971. С.91–101 (автор тексту *В.П.Шушарин*).
- ³⁹ *Mucska V.* Bruno z Querfurtu a Uhorsko. S.86.

⁴⁰ Шушарин В.П. Христианизация венгров // Принятие христианства народами Центральной и Юго-Восточной Европы и крещение Руси. Москва, 1988. С.176.

⁴¹ Epistola Brunonis ad Henricum regem. P.98.

⁴² Thietmari Chronicon. L.6,91. «Хроніку» Тітмара Мерзебурзького наводимо за вид.: Thietmar von Merseburg. Chronik. Neu übertragen und erläutert von W. Trillmich. Berlin, 1962. 516 S.

Г. В. Сидоров (Одеса)

**БОЛГАРСЬКО-ТАТАРСЬКИЙ ПОХІД
НА КОНСТАНТИНОПОЛЬ В 1264-1265 рр.
та ДИСКУСІЯ ЩОДО РОЛІ НОГАЯ В НЬОМУ**

Візантія у середині XIII ст. переживала важкі часи. У 1259 р. Михаїл VIII очолив Нікейську імперію та підкорив значні терени на Балканському півострові, а в 1261 р. захопив Константинополь, що вважається відновленням Візантійської імперії. Країна знаходилась між потужними державами – Ільханатом, Золотою Ордою та Мамлюкським султанатом, а також небезпечними союзниками, як Болгарське царство, де правив цар Костянтин Тих Асень, і інші Балканські держави. Одразу після початку воєнного протистояння Золотої Орди та Ільханату складається воєнно-політичний союз між Золотою Ордою та Мамлюками, так як в них є спільний суперник – Іран Хулагуїдів. Єгипетський султан, дізнавшись, що Берке прийняв іслам, одразу намагався залучити його до протистояння проти Хулагу, бо це його обов'язок як мусульманина – боротися проти невірних¹. Михаїл VIII повинен був тримати цю ситуацію у балансі. Як приклад можна привести події 1265 року навколо затримки у Константинополі посольства султана Єгипту Бейбарса до хана Берке і одночасно з цим похід на Візантію з півночі чи то болгарських, чи то татарських військ. Цю ситуацію можна реконструювати лише приблизно, оскільки різні автори концентрувалися на окремих її аспектах, про що детальніше далі.

Почнемо з єгипетських джерел. За Ібн-Абдезахиром затримали послів неправомірно, бо між султаном та імператором були письмові домовленості з цього приводу. Дізнавшись про напад татар, султан пропонує вирішити це питання з Берке, якщо саме ця подія затримує імператора. Посли поїхали назустріч Михайлу, а той їх

Перелік скорочень

Abbreviations

- АА – Археологический альманах. Донецк.
АВУ – Археологічні відкриття в Україні
АЗ – Археологические записки Донского археологического общества.
АИМ – Археологические исследования в Молдавии. Кишинев,
Штиинца.
АМА – Античный мир и археология
АО – Археологические открытия
АПУ – Археологічні пам'ятки України
БФ – Боспорский феномен
БЧ – Боспорские чтения
ВДИ – Вестник древней истории
ДАОО – Державний архів Одеської області
ДП – Древнее Причерноморье. Одесса.
ЖМНП – Журнал Министерства народного просвещения
ЗООИД – Записки Одесского общества истории и
древностей
ІР НБУВ – Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені
В. І. Вернадського.
КСИА – Краткие сообщения Института археологии АН СССР. М.-Л.
МАСП – Материалы по археологии Северного Причерноморья
МИА – Материалы и исследования по археологии СССР. Москва;
Ленинград: АН СССР.
НАРМ – Національний архів Республіки Молдова.
ОВ – Одесский вестник
СА – Советская археология
СП – Стародавнє Причорномор'я. Одеса: ОНУ імені І.І. Мечникова
ССПК – Старожитності степового Причорномор'я і Криму. Запоріжжя
ACSS – Ancient Civilizations from Scythia to Siberia.
BSPF – Bulletin de la Société préhistorique française. Paris.
FGH – Die Fragmente der Griechischen Historiker.
IOlb – Надписи Ольвии. 1968.
IOSPE, I² (*IPE I*²) – Latyshev V. Inscriptiones antiquae orae septentrionalis
Ponti Euxini Graecae et Latinae. Petropolis, 1916. Vol.1. Ed.2.
*IPE I*² – Latishev B. 1916. Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti
Euxini Graecae et Latinae. Petropolis
SB – Sammelbuch griechischer Urkunden aus Ägypten, begründet im
Auftrag der Strassburger Wissenschaftlichen Gesellschaft.
SEG – Supplementum epigraphicum Graecum
SP – Stratum plus
TE – Theatrum europaeum

БІОІСТОРИОГРАФІЯ ТА ІСТОРІЯ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ

<i>Дьомін О. Б.</i> Рецензії в контексті персональної наукової історії професора П. Й. Каришковського	5
<i>Левченко Г. С.</i> Публікації з археології на сторінках газети «Одесский вестник» (1820-ті – 1830-ті рр.)	11
<i>Сапожников І. В., Айсфельд О.В., Корчемна І.С.</i> Програма ОТІС 1882–1884 років з археолого-історико-етнографічного опису міст і сіл Причорномор'я та Приазов'я.....	18
<i>Музичко О. Є.</i> Діяльність Ф. І. Успенського в Одесі: питання про школу істориків видатного вченого	29
<i>Лиман С. І.</i> Середньовічна історія слов'янських народів у творчості Степана Михайловича Кульбакіна: харківський період його науково-педагогічної діяльності (1904–1919)	44
<i>Гордієнко Д. С.</i> «Слово о полку Ігоревім» Володимира Перетца в історії української археології	51
<i>Попова Т. М.</i> «Ідея ритму» в науковій спадщині П.М. Біцилли (до дня пам'яті).....	65
<i>Налівайко А. О.</i> Джерелознавство середніх віків в дослідженнях Л. Беркута	75
<i>Левченко В. В.</i> Доля археолога: штрихи до біографії В. О. Пора-Леонович (до 80-х роковин від дня смерті)	82
<i>Майборода П.А.</i> З історії кафедри стародавнього світу та середніх віків Одеського університету. Частина І. Кафедра історії стародавнього світу в 1934–1941 рр.....	90
<i>Венгер А.Г.</i> Внесок Миколи Ковальського (1929–2006) у вивчення наративних джерел доби пізнього середньовіччя	102
<i>Степанян К. І.</i> До питання морфології та типології історичних соціокультурних спільностей	108

ПЕРВІСНА ІСТОРІЯ ТА АРХЕОЛОГІЯ

<i>Піструїл І. В.</i> Скребки типу «Carene» верхньопалеолітичного поселення Анетівка II.....	122
<i>Главенчук А. В.</i> Зображення вагітних жінок в мобільній пластиці на верхньопалеолітичному поселенні Анетівка 2	130
<i>Кіосак Д. В.</i> Восьме тисячоліття до н. е. на Півдні України	137
<i>Тощев Г. М.</i> Неолітичні могильники Мамай-Гори	144
<i>Пересунчак О. С.</i> Антропоморфна статуетка з трипільського поселення Тополі	149
<i>Бурдо Н. Б.</i> Усатівська культура. 100 років польових досліджень ..	158

<i>Іванова С. В.</i> Соціальний та хронологічний аспекти в археології (Буджацька ямна культура).....	166
<i>Агульников С.</i> Перехідний період від епохи пізньої бронзи до раннього залізного віку в Пруто-Дністровському межиріччі.....	171
<i>Яцук О. Ю.</i> Типологічне та технологічне розмаїття скляних намистин з високим вмістом міді в Центральній Італії ранньої залізної доби.....	175

ЕЛЛІНСЬКА ОЙКУМЕНА ТА АНТИЧНИЙ СВІТ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

<i>Туренко В. Е.</i> Образ друга і ворога в архаїчній ліриці	184
<i>Вар'ян О. О.</i> Nothoi та образ ідеального громадянина у Стародавніх Афінах	190
<i>Одрін О. В.</i> «Північні греки»: штучний термін чи історико-культурна реальність?	199
<i>Орлик О. Ю., Демчук С. А.</i> Культ Деметри у грецьких полісах Північного Причорномор'я	207
<i>Самойлова Т. Л.</i> Основні етапи економічного розвитку Офіусси-Тіри	214
<i>Снитко І. О., Гаркуша Н. М.</i> Теменос Борисфена в сакральній історії Ольвійського полісу в архаїчну та ранньокласичну епохи	222
<i>Ніколаєв М. І.</i> Хронологічне підґрунтя історії Ольвії IV–I ст. до Р. Х.	226
<i>Папанова В. А.</i> Бронзові вироби з приміських садиб Ольвії	234
<i>Зелінський А. Л.</i> Датування візиту птолемейської військово-морської ескадри до Боспорського царства	240
<i>Савельєв О. К., Красножон А. В., Савельєва К. С.</i> Дослідження в південно-західній частині Тіри-Білгорода в 2020–2021 рр. (попередні результати).....	247

PAX ROMANA

<i>Баукова А. Ю.</i> Історична гідрогеографія північної частини римської провінції Азія в світлі писемних та нумізматичних джерел	257
<i>Кумінова К. А.</i> Образ Індії у «Флоридах» Апулея: історіографія проблеми.....	266
<i>Береговий В. Б.</i> Кипріан Карфагенський та питання жінки у ранній церкві Римської імперії	275
<i>Драгомирецька О. Г., Федорук А. В.</i> Римська спата з могильника біля с. Оселівка: про пізньоантичне озброєння з території Середнього Подністров'я	279

<i>Шевченко О. Б.</i> Дослідження дитячих поховань на прикладі кочових сарматів	284
---	-----

НУМІЗМАТИКА ТА СФРАГІСТИКА

<i>Ізбаиш-Гоцкан Т. О., Колесніченко Є. О.</i> Корпус монет царя Скіла з архіву П. Й. Каришковського	289
<i>Бондаренко А. О., Снитко І. О.</i> Нумізматичні знахідки античного часу з району солоного озера Оджиголь на Херсонщині в контексті початку економічного освоєння ольвіополітами західної частини Гілеї	292
<i>Bodzek J., Zajac B.</i> Olbian Coins Struck in the 1st century AD Found in Central Europe	298
<i>Янов Д. М., Корнусова І. В.</i> Фантазійні підробки античних монет в колекції Одеського археологічного музею	307
<i>Пивоваров С. В., Калініченко В. А.</i> Нумізматичні та сфрагістичні матеріали з городища другої половини XIV ст. в Зеленій Липі	314

ЦЕНТРАЛЬНА ТА СХІДНА ЄВРОПА ДОБИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

<i>Луговий О. М.</i> Турріс Прокопія Кесарійського та Тіра в VI ст.	323
<i>Лагодич В. Ю.</i> Війна з аварами імператора Маврикія: до питань хронологічних та географічних меж протистояння	332
<i>Kolomiets O. O.</i> To the Question of the Peculiarities of the Use of Building Materials in the Temple Architecture of the Middle and Late Byzantium	341
<i>Димидюк Д. А.</i> Використання дротиків у Вірменії епохи Багратидів (кінець IX – середина XI ст.)	343
<i>Головко О. Б.</i> Свідectво католицького місіонера Бруно Кверфуртського про його подорож до Східної Європи (1008 р.).....	352
<i>Сидоров Г. В.</i> Болгарсько-татарський похід на Константинополь в 1264-1265 рр. та дискусія щодо ролі Ногая в ньому	363
<i>Ліхтей І. М.</i> До питання про коронацію 1261 року чеського правителя Пршемисла Отакара II	370
<u>Добролюбський А. О.</u> «Присмак глінисті»	380
<i>Гулевич В. П.</i> Про виникнення та призначення замку Караул	390
<i>Пилипчук Я. В.</i> Падіння Угорського королівства. Угорщина при Ягеллонах (1490–1526)	398
<i>Федчук О. Б.</i> Образ Кримського ханства в британській свідомості XVI–XVIII ст.	408

ЗАХІДНА ЄВРОПА В ЕПОХУ СЕРЕДНІХ ВІКІВ

<i>Казакевич Г. М.</i> Зі Скіфії до Скоттії: довге відлуння середньовічної легенди про скіфське походження ірландців	417
<i>Воротняк І. Д., Данилів М. В.</i> Мотиваційні витоки походів вікінгів: дискурс скандинавських джерел	424
<i>Стасюк О. В.</i> Августин проти Робін Гуда: походження милостині та наміри благочинця у творах середньовічних каноністів (XII–XIII ст.)	435
<i>Чепіженко В. В.</i> Леді де Моун: поважна вдова та вмільй підприємець	443

ЗАХІДНА ЄВРОПА В ЕПОХУ РАНЬОГО МОДЕРНУ

<i>Ціватий В. Г.</i> Інституціональна історія дипломатії та комунікативних практик Європи в добу Середньовіччя і Ранньомодерного часу: моделі комунікації, комунікативні технології, особливості міжкультурної комунікації.	455
<i>Побуцька С. С., Пількевич А. Л.</i> Поява та розвиток нової ідеологічної моделі держави і канонічного права крізь призму ранньої англійської Реформації (1529–1553 рр.)	463
<i>Демчук С. А.</i> Поняття сучасного у нідерландській культурі першої половини XVI століття	470
<i>Івченко О. С.</i> Політичні витоки ідеології конституційного роялізму.	479
<i>Нємченко І. В.</i> Апологія повстання в політичній творчості Олджернона Сіднея	485
<i>Гребцова І. С.</i> Національні мотиви у творчості фламандських майстрів живопису Пітера Брейгеля старшого і Якоба Йорданса	489
<i>Тоцький П. М.</i> Варенн 1791 р.: конституційна криза чи уроки моралі?	500

In memoriam

<i>Нємченко І. В., Луговий О. М., Чепіженко В. В.</i> Андрій Олегович Добролюбський (18 квітня 1949 р. – 28 вересня 2023 р.).....	513
<i>Красножон А. В.</i> На смерть професора Андрія Добролюбського.....	516
Перелік скорочень	518